

JAREN VAN VERDUISTERING

Tini Visser†

JAREN VAN VERDUISTERING

De bezettingstijd
in Amstelveen

WalburgPers

Uitgave in samenwerking met Gemeente Amstelveen.

Afbeeldingen omslag

Voorzijde: Februari 1945 – razzia in de Dorpsstraat. Foto: G.J. van Laar, Amstelveen.

Achterzijde: Aftocht van de Duitse bezetters, gezien vanaf de spoorbrug over de Burgemeester Van Sonweg. Uit het Gooi richting Haarlem en vandaar via de Afsluitdijk naar het oosten.

Foto: G.J. van Laar, Amstelveen.

Omslagontwerp

Erwin Bomans^{BNO} Leucq!, Hof van Twente

Ontwerp binnenwerk

KM Grafisch Werk, Utrecht

Fotoverantwoording

De foto's in deze uitgave zijn afkomstig uit het Gemeentearchief Amstelveen, tenzij anders vermeld.

Aanpassingen ten aanzien van de eerste druk

Op pagina 324, 370 en 421 zijn op verzoek van mevrouw C. Spruit-de Wit aanpassingen uitgevoerd. Deze aanpassingen zijn aangegeven met: [111]

Op pagina 363 en 364 is op verzoek van Prof.dr. C.F. van der Klauw de alinea *Gevangene van der Klauw* ingevoegd. Deze aanpassing is aangegeven met: [112]

Eerste druk 1989

Tweede druk 2018

© 1989/2018 Erven van Tini Visser, p/a Uitgeversmaatschappij Walburg Pers, Zutphen

© 1989/2018 Uitgeversmaatschappij Walburg Pers, Zutphen

www.walburgpers.nl

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden veelevoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Zoveel mogelijk is getracht de eventuele rechthebbenden van de afbeeldingen te achterhalen. Rechthebbenden die in dit verband niet zijn benaderd wordt verzocht zich met de uitgever in verbinding te stellen.

ISBN 9789462492721

NUR 689

Inhoud

Ten geleide 7

Voorwoord 8

Een angel in de duisternis 9

Verantwoording 13

I Amstelveen tussen crisis en oorlog 21

1 Uit de historie 23 | 2 De crisisjaren 37 | 3 Patronen van politiek, geloof en later verzet 42 | 4 Het zwarte dorp 48 | 5 Joodse inwoners 53 | 6 Angstige voorboden 55 | 7 Tussen mobilisatie en oorlog 59

II De meidagen van veertig 65

1 10 mei 67 | 2 11, 12 en 13 mei 75 | 3 14 mei 79 | 4 De bezetting 84

III 1940 na de meidagen – wennen aan de bezetting 87

1 De Duitsers in Amstelveen 89 | 2 Scheiding der geesten 99 | 3 Ariërs en niet-Ariërs 106 | 4 Het dagelijks leven 108 | 5 Eerste tekenen van verzet 113

IV 1941 – de duimschroeven aangedraaid 117

1 Strepen in de lucht 119 | 2 Rellen en politiek rumoer 128 | 3 Een J voor Jood 140 | 4 We maken er het beste van 142 | 5 Verzet en verraad 149 | 6 Arbeidsdienst voor werklozen 162

V 1942 – vrees en verzet 163

1 Tussen hoogspanning en vacuüm 165 | 2 Wisseling van burgemeester 172 | 3 De Joden – alleen nog ademen 182 | 4 Aan alles gebrek 188 | 5 Het verzet vindt een structuur 196 | 6 Arbeidsdienst en ontduiking 210

VI 1943 – in de ijzeren greep van de bezetting 211

1 De aarde dreunt 215 | 2 Het respect van Westendorff 230 | 3 De Joodse onderduikers 237 | 4 Nergens enig licht 246 | 5 Verzet – leven met de dood 259 | 6 Iedereen duikt onder 283

vii Tot september 1944 – rond het grote gebeuren 289

1 In het teken van de invasie 291 | 2 Bezoek van Mussert en andere feestjes 301 | 3 Het verborgen volk 305 | 4 Het duurt allemaal zo lang 311 | 5 Volwassen verzet 317 | 5a Illegale pers in Nieuwer-Amstel 336 | 6 Verberg de verdrevene 342

viii September 1944 – hoop en wanhoop 351

1 Dolle Dinsdag 353 | 2 Wanhoop 359

ix Oktober 1944 tot maart 1945 – de hongervinter 367

1 Vandalen 369 | 2 Verborgene drijfveren 380 | 3 De stilte van de Joden 386 | 4 De honger 392 | 5 Gevaar en solidariteit 419 | 5a Illegale pers – de laatste ronde 433 | 6 De verschrikking van de razzia's 439

x Maart en april 1945 – snakken naar het einde 449

1 Om de verdediging van Amsterdam 451 | 2 Vredesduiven 461 | 3 Wat jij geleden hebt weet ik niet 462 | 4 Alles raakt op 463 | 5 Ben jij daarbij? 469 | 5a Ons blad is nog steeds illegaal 473

xi De bevrijding 477

1 De eerste meidagen 479 | 2 De voedseldroppings 483 | 3 4 mei 491 | 4 5 mei 498 | 5 6, 7 en 8 mei 506 | 6 Wisseling van de wacht 519 | 7 Arrestatie van de NSB'ers 523 | 8 Het einde van de honger 528 | 9 De grote feesten 531

xii De spanning van de vrede 537

1 Terugkeer en herdenking 539 | 2 Einde van de wacht 555 | 3 Adoptie Vierlingsbeek-Overloon 558 | 4 Het zoeklicht van de zuivering 561 | 5 Op adem komen 569 | 6 Woningoorlog 576 | 7 Het ridderblazen van de politiek 580

xiii De jaren tachtig – verwachting, teleurstelling, hoop 585

1 Pijn voor altijd 587 | 2 Bewapenen! – of niet ... 595 | 3 Teleurstelling en nieuwe hoop 597

Geraadpleegde werken 601

Geraadpleegde personen 603

Register van namen 605

Kaarten 622

Ten geleide

Met dit verslag van de bezettingsjaren in Amstelveen heeft u een uniek werk in handen. Het is samengesteld door Tini Visser, medewerkster van de afdeling voorlichting van de gemeente en auteur van een aantal boeken. De aan haar door het gemeentebestuur verstrekte opdracht om 'het zwarte gat' in de geschiedschrijving van Amstelveen te vullen heeft zij op een zeer persoonlijke wijze volbracht. Zij heeft zich niet beperkt tot een opsomming van de feiten die haar uit de bezettingsjaren in Amstelveen bekend zijn geworden, maar deze feiten ook verbonden met de gebeurtenissen die op een grotere schaal in de wereld plaatsvonden. Bovendien heeft zij door het houden van vele gesprekken ook de gevoelens naar boven gehaald zoals de Amstelveners die in de oorlogsjaren ondergingen.

Schrijfster en opdrachtgever dachten aanvankelijk dat de oorlogstijd in Amstelveen weinig opmerkelijke zaken in zich borg, maar door de loupe die Tini Visser boven het eerst vage beeld hield kwam er een boeiende en soms meeslepende geschiedenis aan het licht.

Jaren van verduistering is de heldere tekening van een middelgrote gemeente met een gemengde bevolking van boeren en forensen, luchtvaartpersoneel en dorpelingen, joden en nsb'ers. Al deze groepen zijn onder die loupe genomen. Ook de geschiedenis van het door Amstelveners gepleegde verzet is intensief beschreven. De sfeer van ongeloof, besef, angst, hoop, doodsnoed en bevrijding doortrekt het verslag van de bezettingsjaren in Amstelveen in al zijn facetten.

Het moge duidelijk zijn dat *Jaren van verduistering* geen ambtelijk stuk, geen overheidsproza is. Het is het persoonlijke werk van een medewerkster van de gemeente. Overeenkomstig de traditie van onderzoeksvrijheid in Nederland is door het gemeentebestuur wel een opdracht gegeven tot het verrichten van studie, maar is de uitkomst ervan de persoonlijke verantwoordelijkheid van de auteur.

Gaandeweg is gebleken hoe moeilijk en zwaar de aan Tini Visser verstrekte opdracht was. Voor het overgrote deel heeft zij alleen voor de taak gestaan om deze zo emotionele geschiedenis van de oorlogsjaren in onze streek te beschrijven. Maar door haar inzet is *Jaren van verduistering* inderdaad een uniek boek geworden, een persoonlijk werk met ook waarschuwingen voor de toekomst.

Tini, namens het gemeentebestuur, neen, namens de Amstelveense gemeenschap, bedankt!

Otto van Diepen,
burgemeester van Amstelveen
1989

Voorwoord

Amstelveen stond de afgelopen decennia te boek als forensen- en groeigemeente, waarin weinig aandacht bestond voor het verleden. Inmiddels is het tij gekeerd, en koesteren wij het verleden in plaats van op te gaan in de waan van de dag. De herpublicatie van dit boek is daar een mooi voorbeeld van.

‘Jaren van Verduistering’ is tussen 1979 en 1989 geschreven door Tini Visser, voorlichtster bij de gemeente Amstelveen. Zij schreef het boek in opdracht van burgemeester Otto van Diepen in de jaren '80. Indertijd heeft zij 120 getuigen geïnterviewd, waaronder personen die in het verzet zaten, nabestaanden en anderen die toen nog in leven waren. Daarnaast stopte zij veel tijd in het bestuderen van oude krantenartikelen en documenten uit het archief.

Omdat deze prachtige uiteenzetting van onze oorlogsgeschiedenis van de boekenplank dreigde te verdwijnen, besloot het college van B en W om het boek opnieuw uit te geven. De lokale verhalen over de Tweede Wereldoorlog komen inmiddels voor veel Amstelveners uit tweede hand en mogen niet vergeten worden. Het is belangrijk dat de herinneringen en de kennis aan deze oorlog behouden blijft, zodat we onze kinderen en kleinkinderen kunnen laten zien wat oorlog is en wat het met een samenleving doet. Ook in ons eigen land, in onze eigen woonplaats, met onze eigen buurtgenoten en familieleden.

Door de vele persoonlijke verhalen in dit boek, aan de hand van anekdotes, interviews en foto's, van mensen die we zelf kennen of gekend hebben, die zich afspelen in straten waar we zelf doorheen fietsen, of in huizen waar we zelf wonen, kunnen we ons een beeld vormen van wat zich heeft afgespeeld in onze gemeente tussen 1940 en 1945.

Omdat wij grote waarde hechten aan het behoud van onze geschiedenis, proberen we deze zo goed mogelijk te behouden voor de toekomst. Dat doen we niet alleen door een monumentenbeleid te voeren, maar ook met bijvoorbeeld onze digitale, voor iedereen te bezoeken beeldbank met historische foto's en onze wekelijkse krantenrubriek 'Amstelveen zoveel jaar later'. Deze vullen wij graag aan met uw verhalen, historische documenten en historische foto's.

Tenslotte willen wij de Vereniging Historisch Amstelveen en de Stichting Amstelveen Oranje bedanken voor hun inzet voor de verschillende projecten ten behoeve van het behoud van het lokale verleden, het vergroten van het historisch besef en het vergroten van de onderlinge verbondenheid tussen Amstelveners.

Herbert Raat,
Wethouder van Amstelveen
2017

Een engel in de duisternis

De nacht van 13 op 14 juli 1942, even na één uur. Het is opnieuw begonnen: het angstwekkend bonzen van de FLAK – het zware Duitse geschut bij de Janselaan. Door het aardedonker tasten de nerveuze, dreigende bundels van de zoeklichten. Je bent negen jaar oud en ligt doodstil luisterend in bed. Nu en dan grijpt het vluchtige schijnsel van een zoeklicht spookachtig langs de gordijnen.

Je bent gewend aan deze onheilsnachten waarin je bed niet veilig meer aanvoelt. Je weet dat iedereen in huis en in heel Amstelveen wakker ligt en luistert. Soms overschrijdt in zo'n nacht het kabaal een grens van hevigheid waardoor je allemaal op hetzelfde ogenblik opstaat. Dan kom je bij elkaar, beneden bij het trappenhuis en de wc, de veiligste plek van het huis. Samen draag je de angst.

Maar vóór die grens ben je in je bed alleen met de oorlog. De dood sluipt door de nachthemel en over de daken. Je denkt aan die mensen in de vliegtuigen, onbekende vrienden, zo dichtbij en toch zo onbereikbaar, omringd door de zwarte vingers van de dood. Diezelfde vingers tikken ook op het dak van je eigen huis en raffelen door de straat met het spoor van neerspattende granaatscherven. Als er een vliegtuig geraakt wordt – wáár komt het dan neer? In Amstelveen is dat – tijdens de bombardementen op Schiphol en de luchtgevechten boven de streek – altijd een angstige vraag. Je draagt die vrees allemaal met je mee. Je praat er niet over omdat de dreiging nu eenmaal onafwendbaar is en omdat je de dagen niet wilt vergallen met je angst voor de nachten. Als er overdag geschoten wordt kun je nog zien wat er gebeurt; je hebt de illusie te kunnen vluchten. Maar 's nachts wordt de angst een engel in de duisternis.

Zul je naar beneden gaan? Staat er al iemand anders in huis op? Dan is plotseling het vuur er! De engel schiet uit en steekt. Verlamd staar je naar de gordijnen, die lijken te branden. Je weet dat de FLAK doel heeft getroffen en dat een brandend vliegtuig zich over een seconde in je huis kan boren. In een ondeelbaar ogenblik valt er een beslissing in dat meisje van negen jaar dat je bent. Je impuls tot zelfbehoud wil je naar je kamerdeur drijven, naar het trapportaal, om samen met je ouders en je broer te sterven of te overleven. Maar er is nog een impuls, een onbegrijpelijk, geheimzinnig drijven waardoor je opspringt en naar het raam vliegt – een uitdaging aan het lot, een willen weten en ervaren hóe je leven eindigt of verder gaat.

Wat je ziet blijft eeuwig op je ziel gebrand. Nooit zal er iets meer helemaal veilig en vanzelfsprekend zijn. Je aanschouwt de verschrikkelijke vuur-doodvogel in zijn vlammenveren. Hij scheert over de daken aan de overkant en er is een waanzinnige majesteit in zijn trage, helse glijvlucht. Alsof hij een groet overbrengt van de jonge vliegers die in zijn buik sterven. En ergens in Engeland of waar ook wordt op dit ogenblik het liefste aan mensen ontnomen. Ze weten het nog niet, maar jij ziet het voor je ogen en in je kinderhart vlamt een universeel verdriet op, tegelijk met de zucht van opluchting waarmee je beseft dat je zelf nog leeft.

Als een paar seconden later de ruiten rinkelen van een ontploffing en je panisch hoopt dat

de doodsvogel het Bosplan heeft gehaald, draag je de last van het kennen van de oorlog. Je huilt nog niet – dat komt veertig jaar later.

Begin 1979, het oude raadhuis aan de Amstelveense Dorpsstraat. Ik zit tegenover de gemeentesecretaris aan zijn bureau.

Hij zegt: ‘Het wordt tijd dat de geschiedenis van de Amstelveense oorlogsjaren wordt opgetekend’.

Ik kijk hem aan en zwijg. Een angstig voorgevoel overvalt me.

‘Wij hadden gedacht dat jij dat zou moeten doen.’

De oorlog zegt me niets. Ik ben met heel andere dingen bezig.

‘Straks zijn alle mensen die nog iets kunnen vertellen dood,’ pleit de secretaris. ‘Denk er maar eens over na.’

Dat doe ik, dagenlang. Ik voel een engel van angst. Wat moet ik met een oude oorlog terwijl er zoveel nieuw kwaad te bestrijden is? *Als* ik dan schrijven moet, dan zijn er genoeg pamfletten te bedenken tegen de hongersnood op aarde, de kernwapens, de dictatuur. Maar er is een onbegrijpelijk, halsstarrig drijven in mij waardoor ik het gevaar tegemoet ga en de opdracht aanvaard. Nadat ik eenmaal in de oude oorlog ben gestapt wordt mijn angst bevestigd.

‘Maar in Amstelveen is in de oorlog toch niets gebeurd!’ zeggen de mensen.

‘Toch wel,’ zeg ik, ‘wel iets’.

‘Maar niet genoeg voor een boek!’

‘Ik zal wel zien ...’

Ik denk helemaal niet meer aan dat vliegtuig, maar er zit iets in de diepte wat ik niet peilen kan en waardoor ik aanvoel dat er onnoemelijk veel op mij te wachten ligt.

‘Hoe lang denk je erover te doen?’ vragen de mensen, ‘een jaar?’

En er is één iemand, een journalist, die zegt: ‘Dat wordt een levenswerk’.

‘Ik hoop het niet,’ zeg ik dan.

En daarna begint de weg langs al die mensen die mij opnieuw binnen voeren in de jaren van verduistering. De zwalkende zoeklichten komen terug, het luchtalarm, het dreunen van de FLAK. Maar daarachter, veel dieper, begint zich de geschiedenis te openbaren van een andere duisternis: van machtswellust, haat, bezitsdrift, racisme. Deze oorlog is niet oud; hij bestaat nog steeds, hij is van alle tijden. Alleen heeft hij zich tóen, in een samenloop van de geschiedenis, gemanifesteerd als nooit tevoren en toevallig ook in onze eigen streek.

Schrijven over de oorlog is bezig zijn met de hel, met de ingewanden van het kwaad. Maar het delft ook nog iets anders op: het licht van het geweten, dat aarzelend rondzwerft in de massa maar ook krachtig oprijst in enkelingen en hen bemoedigt tot het maken van keuzes waarmee zij hun eigen belang overstijgen terwille van een waardig bestaan van de mensheid. Waardigheid houdt vrijheid in: de mogelijkheid om het eigen lot te kunnen bepalen en lichaam en geest te kunnen ontwikkelen en vruchtbaar te maken ten dienste van de hele gemeenschap. Over de

prijs van die vrijheid spreek ik met velen. Ik ga een weg langs verzetsmensen en nabestaanden met wie ik samen de historie opgraaf, blootwoel en in een nog altijd pijndoend licht plaats. Ik zie veel tranen. Die komen niet onmiddellijk, soms pas na verloop van uren praten en dikwijls plotseling, bij het aanraken van een eenvoudig detail. Dan zit ik stil en machteloos. Troosten is geen kwestie van praten maar van respect hebben voor het verdriet. Maar als iemand dan weer opkijkt en zijn of haar verhaal verder vertelt, is er een vertrouwdheid gegroeid die ik voor ieder van hen blijf bewaren. Later, weer pratend over de dingen van de tachtiger jaren, hebben wij het gevoel de last van een klein stukje oorlog een ogenblik samen te hebben gedragen.

Op weg naar huis blijft die geschiedenis bij me, soms woelt hij me wakker in de nacht. Want waarachtig, niet alle verhalen zijn in dit boek gekomen; de ergste niet, die liggen voorbij mijn opdracht, maar ze hebben zich wel samengebond tot iets anders: mijn eigen tranen.

Opeen dag zit ik voor de microfoon van de blinden- en slechtziendenbibliotheek in Amsterdam. Het is rond de herdenking van oorlog en bevrijding in 1985. Degene die mij vragen stelt over mijn bevindingen met het oorlogsdocument zegt aan het slot van het gesprek:

‘Je zult zelf ook wel bepaalde herinneringen hebben aan deze tijd ...’

En plotseling, uit de schemering van het vergeten, breekt het brandende vliegtuig tevoorschijn en scheert laaiend langs mijn ogen. Alle spanning en angst van het oorlogskind in die jaren is in dat vliegtuig gaan zitten en heeft rondgecirkeld in mijn onderbewustzijn. Nu ik dat beeld weer voor mij zie, begrijp ik waarom ik dit verslag met zoveel inzet en tranen schrijf. Het weggestopte verdriet van het kind om dat brandende vliegtuig met zijn smartelijke lading heeft wortels geschoten in de stof voor het boek en is tot bloei gekomen in een eigen verzet tegen alles wat tot oorlog leidt. Daarom beperk ik mij – bij het aaneenrijgen van de feiten – niet tot het vermelden van de reeks gebeurtenissen tijdens de bezettingstijd in Amstelveen, maar zoek ik naar het hart van de mensen die al deze dingen beleefd hebben. Wat mij het meeste boeit is de reactie van gewone mensen op bizarre omstandigheden. Geef je iemand te eten als je zelf bijna niets meer hebt ... durf je een vluchteling in je huis op te nemen als je daardoor zelf gevaar loopt ... En hoe kom je, als vredelievende doorsnee-burger, tot die ommekeer waardoor je een illegale verzetsman of -vrouw wordt? Wat doet het met je, als je plotseling een wapen in je hand hebt? Hoe blijf je overeind als je getergd wordt, of erger: als een geliefd iemand wordt gegrepen en weggevoerd naar je weet niet waar? Reeksen van diepe innerlijke emoties rond al deze en nog vele andere vragen komen mij uit de meer dan honderd gesprekken die ik voer tegemoet.

Uiteindelijk zijn er dan ook nog de feiten. Het blijkt dat Amstelveen toch zijn eigen typische oorlogsgeschiedenis heeft, door zijn merkwaardig gemengde bevolking en zijn ligging nabij Schiphol en Amsterdam. U zult het lezen in dit verslag. De critici hebben ongelijk gehad: er is in Amstelveen ongelooflijk veel gebeurd, genoeg voor honderd boeken.

Na het gesprek waarin het brandende vliegtuig uit mijn onderbewustzijn is opgedoken, komt het mij voor dat ik de feitelijkheden van de Amstelveense oorlogsgeschiedenis met wat minder emotie kan beschrijven. Maar dan begin ik tot mijn verbazing te dromen; niet van vlammende vuurvogels maar van grijze vijandelijke toestellen, die als haaien door de nacht sluipen. De droom komt op geregelde tijden terug, en laat mij achter met een verlamme angste, die zich in de loop van de dag wel weer oplost. Ik begrijp er niets van en probeer er maar niet te veel over te denken. Het zal wel weer overgaan als het boek eenmaal klaar is. Maar het blijft een nieuwe engel in de duisternis.

Op een dag neem ik in een heel ander verband deel aan een gesprek over martelingen en dictatuur. En plotseling, een seconde lang, zie ik de grijze haaien uit mijn droom voor mijn ogen langsschieten. De relatie is wat mij betreft gelegd: de oorzaken van oorlog en geweld zijn nog altijd overal op aarde aanwezig; ook in mijzelf. Zo lang ik zelf niet duidelijker stelling neem tegen het kwaad op aarde, ben ik een meeloper, iemand die kiest voor eigen veiligheid boven een groter belang – die zich laat meedrijven op de gebeurtenissen in de hoop dat alles wel in orde komt.

Vanaf dat ogenblik praat ik met de getuigen voor dit oorlogsboek dikwijls ook over de verduistering van déze tijd – de tachtiger jaren van de twintigste eeuw; over zelfzucht, dictatuur, honger, onderdrukking, kernwapens, het verscheurd milieu. Dat ligt buiten mijn opdracht maar komt er wel uit voort. Want de ene oorlog heeft te maken met de andere en overal zijn de wortels van het geweld dezelfde.

Nu het verhaal over de bezettingsjaren geschreven is, ontdek ik dat het mij persoonlijk, in samenhang met allerlei andere gebeurtenissen, gevoerd heeft naar een grotere politieke bewustwording. Ik doe een oproep aan mijzelf en aan iedereen die dit boek leest om waakzaam en actief te zijn tegen het fascisme, niet alleen in het groot maar ook in het klein. Wij mogen niet neerzien op anderen vanwege ras, huidskleur, klasse of wat dan ook, en wij moeten iedere dictatuur of zich verdichtende macht wantrouwen. Wij moeten verzet plegen voordat er oorlog komt, en waarschijnlijk kunnen wij dat het beste doen door onze liefdevolle verbondenheid te tonen met de lijdende mensheid.

In dit boek staat beschreven hoe een aantal mensen zich heeft ingezet voor hulp aan Joodse en andere onderduikers en heeft deelgenomen aan allerlei vormen van verzet. Maar mijn uiteindelijke conclusie is dat de meesten zich niet verzet hebben. Daarmee veroordeel ik niemand, want de vijand was oppermachtig en verzet kon leiden tot de dood, ook die van geliefden. Maar als heel Amstelveen, heel Nederland, heel Europa anders geleefd zou hebben, minder onverschillig en op eigen welvaart gericht, zouden de nazi's dan zó'n kwaad hebben kunnen stichten?

En de meest klemmende vraag aan mijzelf: als ik geen kind van negen jaar was geweest maar een volwassene, wat zou ik dan gedaan hebben?

Verantwoording

Gang van zaken

In 1975 sneed de Amstelveense ex-wethouder voor cultuur, J. Roering, voor het eerst het onderwerp ‘geschiedschrijving van de bezettingsjaren in Amstelveen’ aan. Eind 1978 werd de wens tot vastlegging van deze historie in de gemeenteraad geuit. Een van de raadsleden, de historicus Jan Bank, maakte zich tot tolk van de opvatting van enkele andere leden en schreef op 3 december 1978 een brief aan het college van burgemeester en wethouders waarin hij voorstelde zo snel mogelijk met de voorbereidingen voor een publicatie over de oorlogsjaren in Amstelveen te beginnen. Hij voerde twee argumenten aan: ‘Ten eerste is het misschien nú nog mogelijk de overlevenden te interviewen en materiaal bij hen te verzamelen. Ten tweede is het noodzakelijk de talloze immigranten in Amstelveen te confronteren met een geschiedenis van de eigen stad, die geen van hen heeft meegemaakt’.

Begin 1979 werd ik bij gemeentesecretaris T. Koorevaar geroepen die mij vroeg of ik de taak van deze geschiedschrijving op mij zou willen nemen. Na een diepe aarzeling nam ik de uitdaging aan, achteraf gezien in grote argeloosheid.

Een begeleidingscommissie zou mij bijstaan. Die commissie werd in datzelfde jaar gevormd en bestond uit burgemeester jhr. mr. W. H. D. Quarles van Ufford, gemeentesecretaris T. Koorevaar en drs. J. Th. M. Bank. Bij het vertrek van jhr. Quarles van Ufford nam burgemeester O. van Diepen zijn plaats in de commissie in. De heer Koorevaar bleef lid toen de nieuwe gemeentesecretaris, J. van den Bos, tot de commissie toetrad; tenslotte ging ook het hoofd van de afdeling voorlichting, de heer A. W. J. Maassen, deel uitmaken van deze groep.

Van 1979 tot eind 1988 heb ik aan het project gewerkt; echter niet de volle tijd. Ten eerste had ik een deeltijdbaan en ten tweede heb ik in de eerste jaren ook nog allerlei ander werk verricht. Maar allengs besteedde ik al mijn beschikbare tijd aan het bezettingsverhaal.

Ik ben geen historica; hoe langer ik bezig was, hoe meer ik beseftte dat ik de academische bagage miste om het werk structureel en met voldoende kennis van zaken en onderscheidingsvermogen aan te pakken. Als ik opnieuw zou moeten beginnen zou ik het heel anders doen. Ik zou mij bijvoorbeeld de tijd gunnen om eerst veel te lezen en aan te dringen op de aanschaffing van de noodzakelijke literatuur. Jarenlang heb ik het werk van dr. L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* slechts kunnen raadplegen in de openbare bibliotheek. Pas eind 1986 permitteerde ik mij een voorstel te doen aan het college voor de aanschaf van het hele werk.

In overleg met de begeleidingscommissie werd in 1979 besloten in eerste instantie een document samen te stellen waarin persoonlijke getuigenissen, gegevens uit archieven, krantenartikelen

enzovoort zouden worden bijeengebracht. Om het verzameld materiaal toegankelijk te maken voor het publiek, zou op basis daarvan een boek worden geschreven.

In 1979 ben ik met het onderzoek gestart door het plaatsen van een oproep om getuigen in enkele dagbladen en het *Amstelveens Weekblad*. De archivaris van de gemeente, Kees Gast, verzamelde intussen het beschikbare archiefmateriaal – enkele honderden dossiers. Doordat ik inzage kreeg in de leggers van het *Amstelveens Weekblad* kon ik een aantal feiten en data in handen krijgen, ofschoon de krant vanaf 17 mei 1940 niet meer vrij was in het verstrekken van nieuws en tussen 28 mei 1942 en 18 mei 1945 in het geheel niet mocht verschijnen.

De eerste oproep in de kranten leverde 20 getuigen op. Daarna ben ik zelf op zoek gegaan naar sporen van voormalige verzetsmensen of hun nabestaanden, naar toenmalige ambtenaren enzovoorts. Van alle gesprekken maakte ik verslagen die ik ter goedkeuring voorlegde aan de betrokkenen. Voorts verzamelde ik feiten uit het archief, krantenberichten en citaten uit boeken. Zo begonnen zich alle gegevens over bepaalde gebeurtenissen te verdichten en vormde zich een lijvig document.

In 1985 meende ik het werk aan dit document te kunnen afronden. In april van dat jaar was het werk in elk geval zover gevorderd dat op basis van materiaal en gegevens een tentoonstelling over de bezettingsjaren in Amstelveen kon worden gehouden in het expositiecentrum Aemstelle. Dit was rond de herdenking van oorlog en bevrijding na veertig jaar. De tentoonstelling werd door 3500 mensen bezocht. De begeleidingscommissie had mij bezworen, direct na de expositie een punt te zetten achter het onderzoekswerk en met het schrijven van het boek te beginnen.

Maar de televisie-uitzendingen en perspublicaties rond de veertigjarige herdenking van de bevrijding hadden inmiddels weer veel herinneringen bij de mensen bovengehaald. De tentoonstelling in Aemstelle – met veel foto's en documenten uit de bezettingstijd in de eigen gemeente – deed bij de Amstelveeners nog eens extra de gedachte aan de oorlog herleven. Er meldden zich tientallen nieuwe getuigen van wie ik de verhalen niet naast mij meende te mogen neerleggen. De commissie ging ermee akkoord dat ik pas in januari 1986 met het schrijven van het boek zou beginnen.

Toen had ik met 120 personen gesproken; tien van hen gaven mij geen bruikbare gegevens. Van 110 gesprekken had ik verslagen gemaakt en ik had honderden dossiers doorgewerkt. Alles leek in het document op zijn plaats te liggen. Het werk aan het boek kon beginnen. Toen bleek echter dat ik opnieuw op onderzoek uit moest omdat veel gegevens niet klopten. Intussen bleef de stroom informatie aanhouden. Nu ik 29 november 1988 schrijf, heb ik nog een dossier vol aantekeningen liggen die ik niet meer heb kunnen verwerken.

Opzet van document en boek

Bij het begin van het werk heb ik de geografische en tijdsgrenzen beschouwd waarbinnen het onderzoek zich zou moeten bewegen.

Wat de tijdsgrens betreft het volgende: om iets van Nieuwer-Amstel in de oorlogsjaren te

begrijpen, zou men ook de belangrijke gegevens uit de voorafgaande periode moeten kennen. In overleg met de commissie besloot ik aan te knopen bij het werk van J. W. Groesbeek: *Amstelveen – acht eeuwen geschiedenis*, dat in veel, maar niet in alle zaken komt tot 1940. Op basis van dit boek heb ik de vroegste geschiedenis van Amstelveen in het kort naar voren gehaald om de lezers inzicht te geven in de wortels van de historie van onze gemeente. Ook bij het beschrijven van de crisisjaren heb ik geput uit Groesbeeks boek. Maar daartussen beginnen zich al verhalen te schuiven van de getuigen die zich voor het onderzoek naar de bezettingsjaren beschikbaar hebben gesteld. Bovendien heb ik voor deze periode veel gebruik gemaakt van de gegevens uit het gemeentearchief.

Het eind van de periode waarover het document handelt, is afhankelijk van het onderwerp: bijvoorbeeld het eind van de distributie, het begin van een regelmatig bestaan, de eerste weer democratisch gekozen gemeenteraad enzovoort. Langzaam houdt het verhaal op; maar wél komt het nog even terug in het heden (1980-1988), zodat overlevende getuigen de kans krijgen zich uit te spreken over hun verwachtingen en teleurstellingen na 1945 en over hun angst en hoop nú.

Geografisch zijn voor het verhaal de grenzen van Amstelveen – de toenmalige gemeente Nieuwer-Amstel – en het aangrenzende Buitenveldert (gemeente Amsterdam) genomen. Buitenveldert behoorde tot 1921 bij Nieuwer-Amstel en was in 1940 kerkelijk nog helemaal gericht op de plaats Amstelveen. De ervaringen van mensen die buiten Nieuwer-Amstel woonden maar er tijdens de oorlog als onderduiker of verzetswerker binnenkwamen, zijn in het onderzoek betrokken, evenals de belevenissen van inwoners van de gemeente die naar elders werden gevoerd of er wegens een (verzets)opdracht terecht kwamen. Wanneer huidige Amstelveners die ná 1945 in de gemeente zijn komen wonen, mij hun verhalen over elders aanboden, heb ik opname daarvan beslist moeten afwijzen.

Moest de indeling van het document en het latere boek chronologisch zijn of handelen per onderwerp? Beide werkwijzen leken mij onoverzichtelijk. Ik heb gekozen voor een combinatie: een indeling per tijdsperiode, bijvoorbeeld per oorlogsjaar, en een indeling van elke tijdsperiode in onderwerpen die in ieder hoofdstuk terugkeren.

Er zijn op deze manier dertien hoofdstukken ontstaan. Het eerste en twaalfde hoofdstuk beslaan de perioden van vóór en na de oorlog. Het dertiende hoofdstuk is te beschouwen als een epiloog. Dan zijn er drie hoofdstukken met een afwijkende indeling die korte maar hevige tijdsperiodes beslaan:

Hoofdstuk	II	over de meidagen van veertig
	VIII	over Dolle Dinsdag en de rest van september 1944
	XI	over de tijd rond de bevrijding en de gebeurtenissen die een uitloeijsel zijn van de daadwerkelijke bevrijding.

De andere hoofdstukken over de oorlog zijn als volgt verdeeld:

Hoofdstuk	III	1940 vanaf de meidagen
	IV	1941
	V	1942
	VI	1943
	VII	1944 tot 4 september
	IX	1 oktober 1944 tot 1 maart 1945
	X	maart en april 1945.

Deze hoofdstukken zijn telkens verdeeld in zes paragrafen, te weten:

- Paragraaf 1 de algemene oorlogssituatie, het luchtgeweld en de Duitse bezetting in Amstelveen;
- 2 politieke zaken, waaronder het handelen van de NSB. Ook komt het functioneren van het gemeentebestuur en de houding van ambtenaren en politie hierin ter sprake;
- 3 de geschiedenis van de Amstelveense en de in Amstelveen ondergedoken Joden;
- 4 het dagelijks leven, voedseldistributie enzovoort;
- 5 het verzet en de illegale pers;
- 6 de arbeidsdienst en de gevolgen daarvan.

Door deze telkens terugkerende zelfde indeling is het mogelijk om uit het boek alleen de geschiedenis van een bepaald onderdeel te lichten, bijvoorbeeld het dagelijks leven, waarvoor men in ieder hoofdstuk alleen maar paragraaf 4 hoeft op te zoeken. Natuurlijk mist men dan wel de samenhang met de andere gebeurtenissen, maar het is een methode voor iemand die zich snel op de hoogte wil stellen van één bepaald facet.

Omdat het verzet zich in de laatste oorlogsmaanden voorbereidde op de directe confrontatie met de Duitse bezetters, is in hoofdstuk X het 'gewapend' gedeelte van het verzetswerk behandeld onder de eerste paragraaf over de Duitsers en het oorlogsgeweld.

Achterin het boek zijn de namen (of gefingeerde namen) genoemd van de getuigen met wie ik heb gesproken. Iedere naam heeft een nummer gekregen. Achter dit nummer vindt men de pagina's van het boek waar de getuige letterlijk is geciteerd. Achter de citaten vindt men ook weer het nummer van de getuige. Maar niet steeds heb ik letterlijke citaten genomen; het boek zou anders onleesbaar zijn geworden. De verslagen van alle getuigen samen vormen een eigen verhaal waarin voor iedereen herkenbaar zijn eigen verhaal verweven is.

Ook citaten uit geraadpleegde literatuur hebben een aanduiding gekregen, namelijk van een letter van het alfabet. Maar onder andere het werk van dr. L. de Jong: *Het Koninkrijk der*

Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog heeft geen letter gekregen: ik heb dit boek zo dikwijls bestudeerd voor achtergrondinformatie dat citeren nauwelijks mogelijk was. Vandaar deze extra vermelding.

Witte plekken

De eerste twintig gesprekken gaven mij slechts fragmenten in handen van de gebeurtenissen. Ik had een legpuzzel voor mij met veel meer witte dan ingevulde plekken en elk nieuw gegeven leverde mij een veelheid van nieuwe witte plekken. Toen pas overzag ik de enorme reikwijdte van de opdracht. In plaats van aan het eind van het onderzoek te staan begreep ik dat dit slechts het begin was.

Hoe langer ik bezig was met het werk, hoe meer gegevens over mij heenspoelden. Terwijl ik in het begin op zoek moest gaan naar getuigen en sporen probeerde te volgen, kon ik in de laatste jaren de vloed van verhalen amper meer verwerken. Er hadden in 1940 bijna 20.000 mensen in Amstelveen gewoond; het leek wel of een groot deel daarvan na 1985 opnieuw intensief met de oorlog bezig was en behoefte had het eigen verhaal te vertellen.

Deze voortgaande stroom van aangeboden gegevens heeft mij nogal eens in conflict gebracht met mijn toezegging aan de commissie, te stoppen met het aanvaarden van nieuw materiaal, maar ik zag zelf wel in dat het onmogelijk was altijd maar verder te gaan. Ik maakte dus slechts een enkele uitzondering.

Een moeilijkheid bij het onderzoek was de vervagende herinnering van veel getuigen. Ik werd geconfronteerd met onbewuste en/of onbedoelde verschuivingen in tijdsperiode en werkelijkheid. Helaas waren de meeste voormannen van het Amstelveens verzet, onder wie de commandant van de Binnenlandse Strijdkrachten Piet de Winter, overleden. De afzonderlijke verzetsstrijders uit die tijd kenden tóén al noodgedwongen slechts een deel van de waarheid en slechts enkele medestrijders; na veertig jaar was een reconstructie bijna onmogelijk. Door de grote zwijgzaamheid binnen het Amstelveens verzet en het gebruik van schuilnamen ben ik een aantal malen op dood spoor gekomen. Wellicht heb ik bepaalde groepen en activiteiten helemaal niet gevonden.

Ook heb ik wel getuigen benaderd die niet wilden spreken – nabestaanden die niet nog eens door de smartelijke herinnering heen wilden gaan. Ik heb dan nooit lang aangedrongen; een historisch document mag waardevol zijn, het mag géén wonden openmaken van iemand die al genoeg verdriet heeft gehad. Maar het betekende dan wel, dat er een stukje van de legpuzzel wit bleef.

Heb ik een historisch verantwoord verhaal geschreven? Ik kan die vraag zelf niet beantwoorden. Ik schreef al dat mijn invalshoek niet die van een beroeps-historica heeft kunnen zijn. Achteraf gezien heb ik dit boek alleen maar kunnen schrijven op mijn eigen manier: als schrijfster, waarbij ik mijn fantasie heb ingeruild voor de werkelijkheid die mij werd toegeleverd. Deze werkelijkheid was dikwijls fascinerender dan ik ooit zelf had kunnen bedenken.

Hoe kon ik beoordelen of iets waar gebeurd was? In de eerste plaats heb ik ieder verhaal ge-

plaatst naast de andere mij bekend geworden gegevens. Als ik dan een bevestiging kreeg heb ik het dankbaar opgenomen. Kreeg ik die bevestiging niet maar leek het verhaal mij in het licht van de omstandigheden betrouwbaar, dan heb ik het geplaatst tegen de historische achtergronden, waardoor het zijn diepere dimensies ontving. Kon ik geen aanknopingspunten vinden, dan heb ik het als los geheel opgenomen of helemaal niet.

Maar ik wil er de nadruk op leggen dat *Jaren van verduistering* niet een verhaal kán zijn dat in alle details klopt; het is de geschiedenis van de *herinnering* aan feiten die veertig jaar geleden gebeurd zijn, en het is die herinnering die ik zo goed mogelijk heb proberen te toetsen aan de mij bekende feiten.

Nu ik het verhaal van de Amstelveense bezettingsjaren moet afronden, ben ik mij ervan bewust dat het onderzoek in feite nog niet volledig is geweest. Ik zou nog jaren door kunnen gaan en ik ben ervan overtuigd dat ná het verschijnen van het boek nog gegevens zullen binnenkomen die een ander of beter licht kunnen werpen op sommige voorvallen. Maar het zij zo – dit boek heeft de gemeente veel gekost, en mij ook, zij het op een andere wijze. Het is genoeg. Daarbij troost ik mij met de gedachte dat de historicus dr. L. de Jong ook de verzuchting heeft geslaakt dat hij de stof voor zijn boeken steeds maar zag toenemen en veel langer met het werk bezig is geweest dan hij voor mogelijk heeft gehouden. In zijn verantwoording in het dertiende deel van *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, pagina 20, schrijft hij: ‘Een historicus dient te streven naar zorgvuldigheid maar alle perfectie is uit den boze: wie zichzelf de eis stelt dat hij geen boek schrijft voor en aler hij *alle* bronnen materiaal gelezen en herlezen, met *alle* nog levende getuigen gesproken en *alle* door hem gebruikte studies van derden volledig geverifieerd heeft, zal nooit een pen op papier zetten’.

Gefingeerde namen

De ware namen van NSB-ers of andere negatief genoemde personen heb ik niet genoemd; in plaats daarvan heb ik namen verzonnen. Mocht zo'n naam overeenstemmen met een in Amstelveen bestaande naam, dan is dit louter toeval. Uitzonderingen heb ik gemaakt voor personen die destijds openbare functies bekleedden of in de publiciteit zijn geweest, zoals de toenmalige nationaal-socialistische burgemeester. Wanneer mij namen werden genoemd van personen van wie men niet wist of zij wel in het boek genoemd wilden worden, dan heb ik eveneens gefingeerde namen of initialen gebruikt.

In het namenregister achterin dit boek staat met een teken * aangegeven welke namen gefingeerd zijn.

Dagboeken

Een bijzondere plaats nemen in dit boek de fragmenten uit dagboeken in. Ik noem in de eerste plaats het dagboek van mevrouw Jo Lodewijk-Poolman. Op 6 januari 1941 werd haar man, J. A. Lodewijk, door de SD gearresteerd en later door een Duitse krijgsraad veroordeeld tot vijf

jaar tuchthuis in Duitsland wegens deelname aan het verzetscomité Vrij Nederland (niet te verwarren met het blad). Vanaf zijn arrestatie tot aan zijn terugkeer op 26 mei 1945 hield mevrouw Lodewijk een dagboek bij om het hem in handen te kunnen geven indien hij mocht overleven. Mevrouw Lodewijk had een akte handwerken en gaf tijdens de oorlog les aan verschillende meisjesscholen in Amsterdam. Op 5 februari 1943 kreeg zij een ongeluk en verloor haar voet toen zij onder een tram werd geduwd op de Vijzelgracht in Amsterdam.

Mijn wens om de gebeurtenissen in Amstelveen regelmatig te beschouwen in het licht van de grotere oorlogshandelingen, kon door het dagboek van mevrouw Lodewijk op een bijzondere manier vervuld worden. Zij noemde namelijk niet alleen veel oorlogsberichten, maar ook de talloze geruchten die rondgingen. Door deze telkens aan het begin van de paragrafen in het boek te vermelden, heb ik aan het Amstelveense verhaal de sfeer kunnen toevoegen zoals die tóén beleefd werd. Ook de hoop en wanhoop van Jo Lodewijk om het lot van haar man, haar reactie op de gebeurtenissen in Nederland en Amstelveen, haar worsteling met de honger en haar gevecht om, na haar ongeluk, letterlijk en figuurlijk staande te blijven, spelen een rol in het verhaal.

Het dagboek van mevrouw Jannetje de Pater-Blok voegt zich vanaf 1 juni 1943 bij de beschrijving van de gewone gebeurtenissen. Mevrouw De Pater was boven alles een huismoeder die zich zorgen maakte om haar gezin, maar zij was ook begaan met het lot van anderen.

Ik ben beide vrouwen dankbaar voor hun bijdrage aan dit boek; zelf hebben zij niet meer geweten hoe zij met hun notities van weleer hebben bijgedragen aan de geschiedschrijving van Amstelveen tijdens de bezettingsjaren.

Niet bij elke paragraaf in het boek heb ik dagboeknotities kunnen vinden. Dan heb ik de opmerking geplaatst: ‘geen dagboek’.

Verslag van een predikant

Ds. Jelle van Kuiken, tijdens de oorlog hervormd predikant van de Amstelveense Dorpskerk, heeft voor het blad *The Pioneer* van de Nederlandse immigrantengemeenschap in Canada, waarvoor hij na de oorlog pastor werd, een verslag geschreven van zijn herinneringen aan de bezettingsjaren. Een deel van dit verslag heb ik gebruikt als achtergrond van een hervormd stukje bezettingstijd in Amstelveen. Als de geschiedschrijving hierdoor nu en dan wat doorgeslagen is naar de hervormde kant, is dit het gevolg van mijn streven om in elk geval de gegevens die mij werden aangereikt zoveel mogelijk te gebruiken.

Dankwoord

Vóór alles dank ik de vele getuigen die mij wilden spreken over hun ervaringen in de bezettingsjaren. Voor een aantal van hen is dit een moeilijke gang geweest, waardoor zij zich opnieuw moesten verdiepen in gebeurtenissen die hun leven destijds hebben verscheurd. Dat zij deze gang terwille van dit boek hebben willen maken heeft mij met respect vervuld.

Het heeft mij verheugd dat de begeleidingscommissie mij de vrijheid heeft gegeven om het werk aan het document en het schrijven van het boek op mijn eigen manier aan te pakken.

Hierdoor heb ik het gevoel gehad, mijn ambtelijke deeltijdbaan naar eigen aard en aanleg te kunnen invullen.

Een speciaal woord van dank aan dr. Jan Bank, thans hoogleraar in de vaderlandse geschiedenis in Leiden en lid van de Amstelveense gemeenteraad. Hij heeft telkens per gereedgekomen hoofdstuk kritische kanttekeningen gemaakt, aanbevelingen geplaatst en historische aanvullingen gegeven. Hierdoor heeft het boek gewonnen aan historische draagkracht.

Dank aan het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie voor de toestemming tot het inzien van dossiers die meer licht wierpen op belangrijke personen en gebeurtenissen in Amstelveen. Een speciaal dankwoord voor de directeur van het instituut, drs. A. H. Paape, voor zijn adviezen van het laatste uur.

Ik ben het ministerie van justitie erkentelijk voor de toestemming om relevante archiefstukken van de bijzondere rechtspleging in te zien en om daaruit gegevens te kunnen publiceren.

Dank aan het *Amstelveens Weekblad* voor de mogelijkheid om de leggers van de krant te bestuderen van de periode waarover het onderzoek zich afspeelde, voorzover de krant in die tijd heeft kunnen verschijnen.

Onder leiding van Ans Blaauboer hebben de medewerkers van het expositiecentrum Aemstelle met toewijding deelgenomen aan het omvangrijke werk voor de tentoonstelling 'Amstelveen in de bezettingstijd' in april/mei 1985. Dankbaar denk ik daaraan terug.

Dank ook aan degenen die foto's, documenten en ander materiaal afstonden voor de tentoonstelling en het boek, en aan Luuk Gosewehr die alles (opnieuw) fotografeerde.

Het heeft mijn werk verlicht dat Jan van den Brand van de afdeling registratuur op het gemeentehuis altijd bereid was om gegevens voor mij na te trekken of dossiers op te zoeken. En ik dank Joop van Bemmelen van de dienst voor cultuur voor zijn begeleiding naar de feitelijke totstandkoming van het boek.

Ik heb mij steeds bemoedigd gevoeld door mijn collega's van de afdeling voorlichting en het hoofd van deze afdeling, André Maassen, vanwege hun begrip voor mijn betrokkenheid bij dit uitzonderlijke project dat zo moeilijk was in te passen in de gemeentelijke orde.

Tenslotte wil ik niet onvermeld laten dat mijn huisgenoten door de intensiteit van mijn werk aan het oorlogsverhaal jarenlang niet het beroep op mij hebben kunnen doen dat soms nodig was. Zij waren het die de grijze vijandelijke haaien uiteindelijk voor mij uit de lucht haalden.

Er is bezoek voor mij. Het is John Smal van De Walburg Pers die het manuscript komt ophalen. Ik vertrouw het deze uitgever graag toe.

Een oneindige opluchting en een gevoel van vrijheid beginnen in mij door te breken. Deze oorlog heeft lang geduurd.

Tini Visser

Amstelveen, 29 november 1988.